

FARŞANIN TARİHİ SEYRİ VE 18. YÜZYIL BAZI GRAMER ÇALIŞMALARI

Adem Uzun

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara/Türkiye
ademuzun@akmb.gov.tr; ademuzunsmc@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5029-3003>

Article Types / Makale Türü

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi

28/09/2020

Accepted / Kabul Tarihi

21/01/2021

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.801138>

FARŞANIN TARİHİ SEYRİ VE 18. YÜZYIL BAZI GRAMER ÇALIŞMALARI

ÖZ

Bu çalışmada, dille ilgili kronolojik bilgiler verildikten sonra Farsçanın tarihsel süreç içerisinde mevcut belgelerden hareketle sınıflandırılmasına değinilmiş ve Farsça gramer çalışmalarına miladi 13. yüzyılda Şems-i Kays'ın *el-Mucem fi meâyîri eşâri'l-Acem* ve 14. yüzyılda Ebû Hayyân'ın *Mantıku'l-hurs fi lisâni'l-Fürs* adlı eserleriyle başlanabildiği belirtilmiştir. Çalışmalar zamanla çoğalmış olsa da Farsçanın etki alanının geniş olması nedeniyle diğer bölgelerde bu dille yazılmış gramer çalışmalarının tasnif edilmesi zorlaşmıştır. Bu nedenle başka bölgelerde yapılan çalışmalar önemli hâle gelmiş, sınırlı araştırmalar yapılmıştır.

Çalışmada daha önce yapılan gramer çalışmalarından bahsedilerek 18. yüzyılda yazılan bazı Farsça gramer çalışmalarını tespit etmek amacıyla Bağdatlı İsmail Paşa tarafından yazılan *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn ile Hediyyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* adlı eserler taranmıştır. Yapılan taramada *Kavâidü'l-Fürs, Mecma-i fenn-i zerâfet (Şerhü'l-kavâidi'l-Fârisiyye ve Şerhü mefâtihi'd-deriyye)* ve *Nehrü'l-fesâhat* adlı üç eser tespit edilmiş, dönemsel ve bölgesel açıdan önemli olan bu eserlerle ilgili bilimsel çalışmalar yapan araştırmacıların istifadesine sunmak ve eser nüshalarına daha hızlı ulaşmak amacıyla bilgiler aktarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Farsça, Gramer, *Kavâidü'l-Fürs, Mecma-i fenn-i zerâfet, Nehrü'l-fesâhat*.

HISTORICAL SEQUENCE OF PERSIAN LANGUAGE AND CERTAIN GRAMMAR WORKS IN 18TH CENTURY

ABSTRACT

In this study, after giving chronological information about the language, it is mentioned that the historical change of Persian is classified based on the existing studies.

Based on the available sources, the studies on grammar of Persian language are to begin with *al-Mu'jam fi me'âyîri ash'âr al-'Acam* of Şams-i Kays in the 13th century and *Mantıq al-hurs fi lisân al-Furs* of the election of Abû Hayyân in 14th century. Although the studies have increased over time, it is difficult to classify grammar studies written in this language in other regions due to the wide influence of Persian. For this reason, studies made in other regions have become important though limited researches have been done.

In this study, the catalogues of Bağdatlı İsmail Pasha's 2 separate works titled *İzâh al-maknûn fi al-zayl 'alâ kaşf al-zunûn 'an esâm al-kutub ve al-funûn* and *Hadiyya al-ârifîn, asmâ' al-mualifîn ve âsâr al-muşannifîn* are examined to determine the certain Persian grammar works of 18th century, following the chronological information and classification of Persian in historical era based upon the available works. 3 different works titled *Qavâ'id al-Furs, Majma'-i Fann-i Zarâfat (Sharh al-qavâ'id al-Fârisiyye ve Sharh mafâtih al-dariyya)* and *Nahr al-fasâhât* are revealed and the periodical and regional information on these works are asserted for the benefit of the researchers on Persian language.

Keywords: Persian, Grammer, *Qavâ'id al-Furs, Majma'-i fann-i zarâfat, Nahr al-fasâhât*.

GİRİŞ

Dil, son derece karmaşık bir olgular bütünüdür. Bu bütünün içerisinde biçim ve anlam, akıl ve tutku, toplum ve birey, dış etki ve iç oluşum yan yanadır. Dil, bir yanıyla toplum hayatının bütün görünümlerini kapsar, bir yanıyla da bilincin köklerine, bilinçaltının derinliklerine uzanır.¹ Dil, hem bir kurum hem de düşünsel bir kalıp ve ruhsal bir örgüdür. Bilimin diğer alanlarıyla da ilgilenir ve sanatın tüm katmanlarıyla ilgilidir.

İnsanı diğer canlılardan ayıran, insan yapan özelliklerinden biri de onun sanatsal yönüdür. Söze dayanan bütün sanatların hammaddesi ve ürünü de dildir.² Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün dahi çözemediğimiz büyüklü bir varlıktır.³

Dünyada dil çalışmalarına bakıldığında bu konuyu ele alanlar arasında önce Hintliler ve sonra da Yunanlıların olduğu görülür. Bu alanda yapılan ilk çalışmalar, milattan önce 10. yüzyıldan önceye ait olduğu varsayılan ve dini bilgilerin denemesi olarak kabul edilen Hintlilerin Veda'larıdır.⁴ Daha sonraki çalışma, milattan önce 5. yüzyılda *Nirukta* adlı eseriyle Hintli Yaska tarafından yapılmıştır. Yaska, bu eserde kelime anlamlarını felsefi anlamda tespit etmeye çalışmıştır. Ondan sonra milattan önce 4. yüzyılda yine Hintli büyük bilgin Panini tarafından, sadece Sanskritçe için değil, dünyada herhangi bir dil için de ideal örnek sayılabilecek 8 risaleden (sutra) oluşan bir eser yazılmıştır.⁵

Geleneksel dilbilgisi çalışmaları tarihi milattan önce 5. yüzyıla kadar geri gitse⁶ de eski Yunan'da dil çalışmaları daha çok milattan önce 6. yüzyılda başlamıştır. Platon (MÖ. 427-347), dilin kaynağını ve doğuşunu konu edinen *Kratylos/Adların doğruluğu* adlı eseriyle dil felsefesi sorununu ele alarak bağımsız bir eser meydana getirmiştir.⁷ Dilbilgisi kavramlarının belirlenmesinde ünlü düşünür Aristo (MÖ. 384-322), çalışmaları başlatmış ve dil seslerini "sesliler, yarı sesliler ve sessiz harfler" şeklinde üç türe ayırarak⁸ bugünkü dil çalışmalarının temelini atmıştır.

Yunanlılar, milattan önce 3. ve 2. yüzyılda Mısır'da İskenderiye'de kurdukları İskenderiye Okulu ile kendi metinleri üzerinde yaptıkları çalışmaların yanı sıra dilbilgisi alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Milattan önce 2. ve 1. yüzyılda Dionysios Thrax tarafından yapılan *Tékhnē Grammatikē* adlı eser, o güne kadar yapılan çalışmaları bir araya getiren önemli bir derleme olmuştur.⁹

Yunan felsefesinin çeşitli okulları arasında dille en çok ilgilenen Stoacılar olmuştur. İskenderiyeli bilginler ise Stoacı bilginlerin çalışmalarını daha da ileriye götürmüş ve Yunancanın geleneksel dilbilgisi dediğimiz bugünkü dilbilgisine İskenderiye'de biçim verildiği görüşü öne çıkmıştır.¹⁰

Romalılarda dilbilgisi çalışmaları milattan önce 1. yüzyılda başlamıştır. Marcus Terentius Varro'nun (MÖ.116-27) *De lingua Latina*¹¹ adlı eseri Latin dilbilgisi ve kökenbilgisi konusunda hazırlanmış olup eser, o güne kadar yapılan çalışmaları tamamlayıcı olmuştur. O dönemde Romalıların bilim, sanat ve yazının her alanında Yunanlıların etkisi üst düzeyde olmuştur.¹²

1 - Berker Vardar, *Dilbilim Sorunları* (Ankara: Yeni İnsan Yayınları, 1968), 6.

2 - Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), 12.

3 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 11.

4 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 16; Ragıp Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış* (Ankara: Alaeddin Kral Basımevi, 1944), 9.

5 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 16-17; Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, 10.

6 - John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics/Kurumsal Dilbilimine Giriş* çev. Ahmet Kocaman (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983), 13.

7 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 17.

8 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 18.

9 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 18.

10 - Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics/Kurumsal Dilbilimine Giriş*, 20.

11 - Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, 27.

12 - Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics/Kurumsal Dilbilimine Giriş*, 21.

Ortaçağ'da uzun süre elden ele dolaşan iki eser vardır. Biri, milattan önce 4. yüzyılda Donatus'un hazırladığı *Ars grammatica*; diğeri de milattan önce 6. yüzyılda Priscianus'un hazırladığı *Institutiones rerum grammaticarum* adlı eserdir.¹³ Bu eserler, Eskiçağ ile Yeniçağ birleştirme konusunda köprü görevi üstlenmişlerdir.

Batı dünyasında dilbilim çalışmaları devam ederken Doğu'da Hintlilerin çalışmalarının yanı sıra Arap dünyasında da bilginler, önemli dilbilim incelemelerini ortaya koymuşlardır. İslamın gelişiyle birlikte Kur'an'ı daha iyi anlayabilmek ve anlaşılması güç kelimeleri daha doğru kavrayabilmek amacıyla çalışmalar ve incelemeler yapılmış ve bu konuda eserler yazılmıştır.

Doğu dünyasında özellikle dilbilgisi, sesbilgisi ve metin açıklama konusunda ince ayrıntılara girilmiştir. Miladi 8. yüzyılda Basra ekolünün önemli temsilcilerinden olan Sibeveyhi'nin Arap dilinin dilbilim, morfoloji ve fonetiğini içeren ölümsüz *Kitâb* adlı eseri bunlardan biri olmuş ve bu eser, bundan sonra yapılan çalışmalara kılavuzluk etmiştir.¹⁴

Prof. Dr. Fuat Sezgin tarafından uzun yıllar süren araştırmalar sonucu hazırlanan "Arap Edebiyatı Tarihi" anlamına gelen *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS) adlı 17 ciltlik başyapıtın 9'uncu cildi dilbilgisi (Grammatik) başlığıyla yayımlanmıştır. İslam bilim tarihi kaynaklarının Batılı bilim adamlarının aksine sözlü kaynaklara değil yazılı kaynaklara dayandığını ifade eden Sezgin, bu ciltte hicretten sonra 4. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık 430 yıllık bir süreyi kapsayan zaman diliminde gramer konusunda çalışma yapan bilim adamı ve eserlerinden önemli bilgiler aktarmıştır. Sezgin'e göre Doğuda yapılan bu tür çalışmalar, Batıda ancak miladi 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarında Latinceye çevrilmiştir.¹⁵ Sezgin'in bu muhtşem eserinin 9'uncu cildi, günümüzde miladi 7. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında Arap dili üzerine yapılan en önemli gramer çalışmalarından biri olmuştur.

Miladi 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan ve Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Divanü lügati't-Türk* de önemli eserlerden biri olmuştur. Eser, yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin miladi 11. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı olma hüviyetini taşımıştır.¹⁶

Doğu dünyasında dilbilim konusunda incelemeler yapıp gelişmeler kaydedilirken Batı'da da çalışmalar durmamış, Latincenin okuma havzası genişlerken dilbilgisi ve sözlüklere ağırlık verilmiştir. Bu alanda hazırlanan ve en etkili, yaygın olan eserlerden biri, Alexander de Villa-Det'in 1199 tarihini taşıyan eseri olmuş, diğeri de miladi 14. yüzyılda Dante Alighieri (öl. 1321) tarafından yazılan ve dil çalışmalarının zihin ufkunu genişleten *De vulgari eloquentia* adlı eser olmuştur.¹⁷

Ortaçağ (5.-15.yy) dil yönüyle değerlendirildiğinde Ragıp Özdem, bu konuda şu ifadelerle yer verir:

Hintlilerin paleo-linguistik teorileri dinsel-metafizik, Yunanlıların ise daha ziyade aklî-metafizik mahiyettedir. Romalıların ise Yunanlılarınkinin bir kopyasından ibaretti. Arap-İslamların teorileri ise Hintlilerinki gibi tamamen mitolojik değilse de yine dinsel-aklî bir mahiyettedir. Şu fark ile ki Hintlilerde Veda, Arap-İslamlarda Kur'an metni edebi kelimeler olmak itibarıyla aynı dercede ciddi ve ince tetkiklere mevzu olmuştur.¹⁸

Dilbilim çalışmaları daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda dilin düşünce yönü, insan ruhu ve zihniyle ilgisi öne çıkmış, 18. yüzyılın başlarında dillerin sınıflandırılması ile düşünceyle ilişkisi üzerinde durulmaya başlanmıştır.¹⁹ G.W. Leibniz bu yazarlardan biridir. Kendisi bir taraftan

13 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 18-19.

14 - Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sibeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130.

15 - Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (Leiden: E.H. Brill, 1984), 9/1.

16 - M. Sinan Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446.

17 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 19.

18 - Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, 28.

19 - Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 20.

dünyadaki dillerin sınıflandırılması üzerine çalışmalar yaparken diğer taraftan da dilin düşünceyle ilişkisi konusuna eğilmiştir.

Dil, kendi olguları içinde doğan, büyüyen ve gelişen bir varlık olarak bugünkü dilbilim hâlini almıştır. Bu gelişim süreci üç evrede toplanmıştır. Ferdinand de Saussure göre bu evreler şöyledir.

Dildeki ilk incelemeler mantığa dayanır ve doğrudan doğruya dile ilişkin bilimsel yarar gözetmeyen her türlü görüşten uzaktır.

İskenderiye’de ortaya çıkan filoloji (betikbilim) anlayışıdır. Bu alan, her şeyden önce temelleri belirleyip yorumlamak, açıklamak ve incelemek ister. Yazının tarihi, töreleri ve kurumlarıyla da ilgilenir. Kendine özgü eleştiri yöntemini kullanır. Dönemsel olarak yazarların yazılarını inceler ve karşılaştırır.

Dillerin birbirleriyle karşılaştırılmasıdır ki bu süreç, Sanskritçenin Gernence, Yunanca ve Latince gibi dillerle benzerliğinin bulunmasıyla başlar.²⁰

Dünya dilleri üzerinde yapılan ilk bilimsel sınıflandırma çalışmaları 18. yüzyılda Alman Selegel kardeşler tarafından yapılmıştır. Genel anlamda yapısal sınıflandırmada yalınlayan, eklemeli ve bükümlü diller olmak üzere üç temel başlık oluşturulmuş ve dünya dilleri bu başlıklar altında incelenmiştir.²¹

Bilindiği üzere bilim adamları dünya dillerini köken ve yapı bakımından ilişkilendirerek iki temel gruba ayırmışlardır. Köken olarak Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu olan Fars dilinin, daha önce birlikte yaşadığı Hint anadilinden MÖ 2000 yılında ayrılmış olduğu söylenmekle²² birlikte milattan önce yaklaşık 1500 yılına kadar Hintçe ile birlikte tek bir dil hâlinde olduğu da ifade edilmiştir.²³ Yapı bakımından ise Farsça bükümlü (takılı) diller arasında yerini almıştır.

FARŞÇA GRAMER ÇALIŞMALARI

Farsça, incelenebilecek mevcut belgelerin²⁴ olması nedeniyle dilbilim araştırmaları konusunda dünya dilleri arasında önemli bir yere sahiptir. Hint-Avrupa dil ailesinin önemli bir kolunu oluşturan Farsçanın değişim ve dönüşüm sürecinin nasıl oluştuğunu, çeşitli aşamalarını, uygulama ve karşılaştırma yaparak görmek ve anlamak mümkündür.²⁵ Bunun nedeni de, kültür tarihinin ana kaynakları arasında yer tutan 2500 yıllık dil ve tarih malzemesinin varlığıdır.²⁶ Farsça, Hint-Avrupa dil ailesinde en çok çeşidi olan dillerden biri sayılır. Çoğu konular açıklığa kavuşturulmuş olsa da bilinmeyen hususlar vardır. Bu nedenle Farsça üzerinde yapılacak araştırmalara devam edilmesi gereklidir.²⁷

Fars dili genel olarak gelişim süreci açısından “eski, orta ve yeni” dönem şeklinde üç ana başlıkta incelenir. Bu kısımlar *Lügatnâme* ve *Târîh-i zebân-i Fârisî*’de şöyle ifade edilmiştir.

- » Eski Fars Dilleri (Eski Farsça): Milattan önce 6. yüzyıl ile 4. yüzyıl arasında hüküm süren Ahamenîler dönemidir. Bu dönem, Farsça ilk yazılı kaynakların bulunduğu kitabelerle bilinmektedir. Ahamenîlerin yıkılışıyla (MÖ. 4. yy.) son bulur. Sanskritçe ve Avesta, Eski Farsçanın en çok bilinen dallarındandır.²⁸ Bu dönemden Eski Farsça ve Avesta diline ait yazılı belgeler mevcuttur.²⁹

20 - Ferdinand De Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri I* çev. Berke Vardar (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976), 21.

21 - Zulfıya Shakhin, *Dillerin Tipolojik Sınıflandırılması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984), 3.

22 - Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 1988), 216.

23 - Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/413.

24 - Mürsel Öztürk, “İslamiyetten Önceki İran Medeniyeti”, *Doğu Dilleri* 4/1 (1985), 108.

25 - Pervîz Nâtil Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârisî* (Tahran: Simurg Yayınevi, 1374), 158.

26 - Yusuf Azmun, *Rusya’da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979), 39.

27 - İhsân Yârşâtür, “Zebânâ ve Lehcehâ-yi İrânî”, *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran, İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/9.

28 - Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârisî*, 157-200; Yazıcı, Öztürk, “İran”, 22/413.

29 - Öztürk, “İslamiyetten Önceki İran Medeniyeti”, 121.

- » Orta Fars Dilleri (Orta Farsça): Bu dönem, Eski Farsça ile Yeni Farsça arasındaki dönemdir. Hânleri'ye göre bu dönem, Eşkânîlerin ilk padişahından başlar İslamın gelişine, 7. yüzyıla kadar sürer.³⁰ Bazı kaynaklarda bu dönem, milattan önce 3. yüzyıl ile milattan sonra 9. yüzyıl arası olarak belirtilir.³¹ Bir devletin yıkılışı ile diğer bir devletin kuruluşu arasındaki geçen süre bilinmediğinden Orta Farsçanın sınırlarını belirlemenin güç olduğundan bahsedilmiştir. Orta Farsçanın bilinen dalları Pehlevice, Partça, Soğdca, Hoten ve Hârizmcedir.³²
- » Yeni Fars Dilleri (Yeni Farsça): Bu dönem miladi 7. yüzyılda Hz. Ömer'in İran'ı fethetmesiyle başlar ve günümüze kadar gelir. Bu dönem de diğer dönemler gibi kollara ayrılır. Bu dönem, dilin ses, kelime ve gramer benzerlikleri dikkate alınmak suretiyle batı ve doğu olmak üzere iki kısımda incelenir. Osetce, Peştuca ve Yagnobi dili doğu koludur. Belûcî, Kürdî, Hazer Denizi kıyı lehçeleri ile, Merkezi ve Güney lehçeleri ise batı koludur.³³

Farsçanın yukarıda belirtildiği şekliyle dönemlere ayrılarak incelenmesi, sadece Hint-Avrupa dil ailesinin diğer kolları için değil, aynı zamanda akraba olan diğer dünya dilleri için de araştırma ve inceleme fırsatı oluşturmuştur.³⁴

Yeni Farsçanın, dil bilgisi kuralları bakımından Orta Farsçanın devamı olup aralarında çok az farkın olduğu, hem yöresel hem de İslamiyetin ilk yıllarından itibaren Arapçanın etkisi altına girerek Arapçanın bazı terkiplerini, kelimelerini, fiil çekim ve kelime türetme sistemini kabul ettiği belirtilmiştir. Bu durum çeşitli lehçelerin doğmasına sebep olmuş, başlangıçta kelime bilgisi ve söz dizimi bakımından çok karışık bir dil olan Yeni Farsçanın giderek çok sade ve kurallı bir dile dönüştüğü ifade edilmiştir.³⁵

İlk gramer çalışmalarının Arapça üzerinde yapıldığı bilinmektedir. Bunun nedeni ise Kur'an'ı ve hadisleri doğru anlayabilmektir. Dilin doğru, ritmik, akıcı ve etkileyici kullanımını yönünden üstün ve özel bir örnek olan Kur'an, gramer ve edebi yönden Arapçanın bütün özellik ve inceliklerini göstermesi bakımından dil ve edebiyata dair çalışmaların ilk hareket noktası ve kaynağı olmuştur.³⁶ Arapçanın İslam dünyasının hemen her bölgesinde kullanılması ve bu dilin bilimsel kavramların ifadesi için son derece uygun ve esnek olması³⁷ da dille ilgili çalışmaların artmasına neden olmuştur. Ebü'l Esved ed-Düeli'nin (öl. 69/688) ise ilk gramer çalışmalarını başlatanlardan biri olduğu³⁸ ve şiirlerinin nahiv, lügat ve kıraat kitaplarında delil olarak getirildiği ve Asmaî (öl. 216/831), Sükkerî (öl. 275/888) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) gibi bilginlerin onun şiirlerini şerh etmeleri kendisinin bu alandaki gücünü gösterdiği ifade edilmiştir.³⁹

Büyük dil bilgini Abdülkâhir Cürcânî'nin (öl. 471/1078-1079) *Cürcâniye* olarak da bilinen *Kitâbü'l-cümel* adlı eseri ilk gramer çalışmalarından birisidir. Cürcânî morfoloji ve sentaks konusunda ortaya yeni bir şey koymamış olsa da gramerin bütün inceliklerine vakıf bir âlim olarak bilinir.⁴⁰ Daha sonra Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Mufasssal*'ı⁴¹ ile Şems-i Kays'ın (öl. 633/1236) *el-Mucem fî meâyîri eşâri'l-Acem*⁴² adlı eserleri gramer çalışmalarında yerini alır. Gramer çalışmalarını bazı sözlüklerde de görmek mümkündür.

30 - Hânleri, *Târih-i Zebân-ı Fârisî*, 159.

31 - Öztürk, "İslamiyetten Önceki İran Medeniyeti", 122.

32 - Hânleri, *Târih-i Zebân-ı Fârisî*, 201-267; Yazıcı, Öztürk, "İran", 22/415.

33 - Yârşâtır, "Zebânâ ve Lehcehâ-yi İrânî", 9-22; Hânleri, *Târih-i Zebân-ı Fârisî*, 271-291; Yazıcı, Öztürk, "İran", 22/415.

34 - Hânleri, *Târih-i Zebân-ı Fârisî*, 159; Nimet Yıldırım, "İran Dilleri-I", <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/31943> (Erişim Tarihi 28/01/2020), 26.

35 - Yazıcı, Öztürk, "İran", 22/415.

36 - Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 2016), 20.

37 - Colin A. Ronan, *Science: Its History & Development Among World Culturel "Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi* çev. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergün, (Ankara: Tübitak, 2003), 225.

38 - Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/313.

39 - Celâleddin Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran, İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/111.

40 - Nasrullah Hacımuftuoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/247.

41 - Mehmet Sami Benli, "el-Mufasssal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/368.

42 - Mustafa Çiçekler, "Şems-i Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 37/508.

Mîr Cemâleddin b. Fahreddîn-i Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihângîrî* (1035/1625-1626), Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin *Burhân-ı Kâtî* (1062/1651-1652) ve Rızâ Kulî Han'ın *Ferheng-i encümen-ârâ-yı Nâsırî* (1288/1871-1872) gibi sözlükleri bunlardan bazılarıdır.⁴³

Bu tür çalışmalar, dil açısından önemli bilgileri içermiş olmaları nedeniyle eserin değerini artırmış olabilir. Bu nedenle gramer açısından bakıldığında bunları sistematik ve bilimsel bir gramer çalışması olarak saymak zordur. Ancak bu eserleri morfolojik ve leksikolojik açıdan önemli ve değerli bir kaynak olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır.

13. yüzyılda yazılan Abdülkerim b. Ebi'l-Kasım'ın *Kavâid-i sarf ve nahv-i Fârisî*'si ile aynı yüzyılda yazılan Hacı Muhammed Kerimhan'ın *Sarf ve nahv-i Fârisî* adlı gramer kitapları ise daha çok yazarların kendi çocuklarına Farsça öğretmek amacıyla hazırladıkları eserlerdir.⁴⁴

İranlılar, ülkelerinin miladi 7. yüzyılda Hz. Ömer tarafından fethedilmesiyle birlikte dillerini terk etmişler. İranlıların İslamiyetten sonra da yaklaşık 400 yıl kadar Pehleviceyi hem konuşma hem de yazı dili olarak kullandıkları, İslamiyetin İran'a girdiği yüzyıllarda Sâsânî Pehlevicesi ile yazılmış mevcut birkaç eserden anlaşılmaktadır.⁴⁵ Fethedilen İran ve bölge coğrafyalar, Müslümanlar tarafından İranlı yönetici ve bilginlerin tecrübelerinden istifade edilerek yönetildiğinden Farsça bu bölgelerde konuşulmaya devam etmiştir.⁴⁶ İran'ın Araplar tarafından miladi 651 yılında tamamen⁴⁷ fethedilmesinden bir asır sonra yani miladi 8. yüzyıla kadar bu bölgelerde resmî yazışma dili Farsça olmuştur. Miladi 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran'ın tamamında Arapça resmî ve idari yazışma dili olmuş ve İranlılar bu dili öğrenmeye yönelmiştir.⁴⁸

İranlıların Arap alfabesini ne zamandan itibaren kullanmaya başladıkları da tam olarak bilinmemektedir. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743) döneminde halife tarafından divan defterlerinin yeniden tanzim ettirildiği ve Horasan'daki yazışmaların da Farsça yerine Arapça ile yaptırıldığı bilinmektedir.⁴⁹

Mevcut en eski metin ise miladi 10. yüzyılda Ebû Mansûr Muvaffak b. Ali el-Herevî⁵⁰ (öl. 4./10. yy.) tarafından yazılan *Kitâbü 'l-ebniye an hakâyıki 'l-edviye* adlı eserdir.⁵¹ İranlılar, genelde Emeviler döneminden (7.-8. yy.) sonraki Abbasiğulları döneminde (8.-13. yy.) Arap alfabesiyle eserler üretmişlerdir. Çünkü İranlılar bu dönemde daha çok devlet makamlarında görev almışlar ve devlet dairelerinde katiplik yapmışlardır. Böylece İranlılar Arap alfabesi hattını geliştirerek hafif, sülüs, müselsel ve rika gibi yazım çeşitleri oluşturmuşlardır.⁵² İranlıların Arap alfabesini kullanmalarının gerekçeleri arasında Müslüman olan İranlılar ve onların tanıdıklarının olmasının yanı sıra Pehlevice yazımın kullanılmasının⁵³ zor oluşu ile İslam haki-miyetinin yayılması nedeniyle Arapçanın genel geçer bir dil olarak yaygın oluşudur.⁵⁴

İslam dinin gelmesiyle Arapçanın önemi artmış olsa da dinin yayılması için diğer dillerin de öğrenilmesi gerekiyordu. Bu nedenle Arapçada olduğu gibi diğer milletlerin dilinde de eserler yazılmaya başlandı. Zemahşerî'nin *Mukaddimetü 'l-edeb*, Edîb Natanzî'nin *Dustûru 'l-lüga*, Beyhakî'nin *Tâcü 'l-mesâdir*, Züzenî'nin *Mesâdirü 'l-lüga*, Hubeysî Tiflîsî'nin *Kânûnu 'l-edeb* ve özellikle de Meydânî'nin *es-Sâmî fi 'l-*

43 - Ahmed Şifâî, *Mebâni-yi İlmî-yi Detûr-i Zebân-i Fârisî* (Tahran: Novîn Yayınları, 1363 hş), 1-2.

44 - Şifâî, *Mebâni-yi İlmî-yi Detûr-i Zebân-i Fârisî*, 2.

45 - Yazıcı, Öztürk, "İran", 22/416; Muhammed İstilâmî, *Bügünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* çev. Mehmet Kanar (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 9.

46 - Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/400.

47 - Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/395.

48 - Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârisî*, 307-308.

49 - Nadir Özkuyumcu, "Hişâm b. Abdülmelik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/150.

50 - Ali Haydar Bayat, "Ebû Mansûr el-Herevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/180-181.

51 - Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârisî*, 315.

52 - Zebîhullah Safâ, *Târîh-i edebiyât der îrân*, (Tahran: Râmîn Yayınevi, 1372 hş), 1/155.

53 - Muîn Muhammed, "Avâmil-i Fesâd-i Lügat", *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/40.

54 - Safâ, *Târîh-i edebiyât der îrân* 1/155.

esâmî adlı Arapça-Farsça eserleri bunun birer kanıtıdır.⁵⁵ Ayrıca bu tür eserlerin İran bölgesinin dışında yazılmış olması da dikkat çekmiştir.⁵⁶ Daha önce yazılan sözlüklerde özellikle de Hindistan bölgesinde telif edilen *Burhân-ı Kâtu* gibi eserlerde İran'ın eski dillerinden olan Zend, Avesta ve Derî dilleriyle mitolojik açıdan ilişkilendirilmediği belirtilmiştir.⁵⁷

Mensûr Servet, Muhammed Giyâseddîn Rampûrî tarafından yazılan *Giyâsü'l-lügât* adlı eserin ön sözünde, kelimelerin kendine özgü anlamları, deyimler ve ifadeler zaman içerisinde ve yılların akıp gitmesiyle öyle değişir ki onları sözlük yardımıyla anlamamanın mümkün olamayacağını ve bu durumun diğer dilleri öğrenmeye mecbur bırakan kültürel etkileşimler ile uygarlık gelişimlerini anlamak için sözlük hazırlamayı öncelikli kıldığını söylemiş ve devamında da Farsçanın bazen resmî bazen de edebiyat dili olarak kullanıldığı Osmanlı ve Hindistan gibi ülkeler ile yabancı ve komşu ülkelerde edebiyat ve kültür dili olarak öne çıktığını ifade etmiştir.⁵⁸ Sözlük çalışmalarının da morfolojik, sentaks ve etimolojik açıdan gramere fayda sağlayacağı belirtilmiştir.⁵⁹

İslam medeniyetinin Arap Yarımadasının doğu, batı güney ve kuzey bölgelerinden çevre coğrafyalara yayılmasıyla birlikte Yüce Kurân'ın dili olan Arapça, İranlılar da dahil olmak üzere tüm Müslümanların resmî dili olma hüviyetini kazanmıştır. İranlı edip ve bilginler de kendi dillerinden daha çok Arapça ile eserler üretmişlerdir. Ürettikleri eserlerde kendi dillerinden kelimelerin olduğu araştırmalarda görülmüştür.⁶⁰

Genelde Derî Farsçasıyla yazılan şiirin gelişmesiyle birlikte nesir de ilerlemiş ve miladi 8. yüzyıldan itibaren bu dille eserler verilmeye başlanmıştır.⁶¹ Miladi 9. ve 10. yüzyılda özellikle de âlimleri koruyan, onları huzurunda münazara ettiren, onlara saygı duyan ve Fars edebiyatında adalet ve insafın timsali olarak gösterilen Gazneli Mahmud (öl. 421/1030) döneminde⁶² İslam-İran kültürü bakımından değerli eserler telif edilmiştir.⁶³

Gazneliler döneminde (10.-12. yy.) başlayan İran edebiyatındaki gelişme Selçuklular döneminde (11.-14. yy.) daha da ilerlemiş, Nâsır-ı Husrev, İmam Muhammed Gazzâlî gibi iki büyük şahsiyet İran kültürünün parlak simaları olmuştur. Bunlarla beraber Selçuklular döneminde İslamiyetten sonra ilk üniversite olarak adlandırılan Nizâmîye Medreseleri de bilim yolunda atılan büyük adımlardan biri hâlini almış ve sonraki dönemler için örnek olmuştur.⁶⁴

Tüm dillerde olduğu gibi Farsçada da gerçek anlamdan hareketle kelimeler, yapı değiştirerek ve çeşitli ekler alarak cümle içinde farklı görevlerde bulunurlar. Böylece konuşan kişinin amacını dinleyene ulaştırır. Bu durum bütün dillerde aşağı yukarı aynıdır. Farsçada etimoloji ve morfoloji vardır ama sentaks yoktur gibi asılsız ve yersiz ifadeler duyulsa da özellikle edebi bir dil olan Farsçada cümle bilgisi ve sözcük grupları konusunda kuralların olmaması düşünülemez. Çünkü bu kurallar her dil için doğaldır ve doğuştan gelir. Anadil gibi kendi doğal çevresinde kendiliğinden öğrenilir.⁶⁵

Dil, bir ülkede belirlenen kurallar içerisinde ugulanır ve alınan kararlarla da kendini geliştirir ve devamlılığını sürdürür. Karışıklığın ve kuralsızlığın olduğu yerde kendini kaybeder ve yok olmaya doğru gider. Farsça bu dillerden biri değildir. Uzun tarihi boyunca kendisini geliştirmiş, yaşadığı bölgenin sınırlarını aşarak diğer milletlerin hem edebiyat, kültür hem de resmî dili olmuştur. Bu itibarla bazı Farsça kelimeler,

55 - Muhammed Pâdşâh, *Ferheng-i Câmi-i Fârisî*, (Tahran: Hayyâm Yayınları, 1363 hş), 1/ 2.

56 - İbrâhîm Pûrdâvud, "Desâtîr", *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/44-62.

57 - Pûrdâvud, "Desâtîr", 1/54.

58 - Muhammed Giyaseddin Rampûrî, *Giyâsü'l-lügât* haz. Mensûr Servet, (Tahran: Emîr Kebîr, 1363 hş), 1-2.

59 - Muîn Muhammed, "Lügatnâme", *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/400.

60 - Muîn Muhammed, "Vaz-ı Lügât", *Lügatnâme-yi Dihhudâ* (Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş), 1/63-70.

61 - İstîlâmî, *Bügünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 11.

62 - Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/365.

63 - İstîlâmî, *Bügünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 14.

64 - İstîlâmî, *Bügünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, 15-16.

65 - Hü mâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/110.

İslam dünyasındaki şairler, yazarlar, edipler ve bilim insanları tarafından kendi dillerinde kullanılarak o dilin kurallarını kabul etmek suretiyle işlem görmüşlerdir. Bu nedenle kelimelerin hangi dile ait olduğunu ne tür bir ek alarak cümlelerde yer aldığı, nasıl bileşik kelimeler oluşturduğu ve nerede kullanılacağı, gramer sayesinde tespit edilmiş ve genel kurallar belirlenmiştir.⁶⁶

Önceki dönemlerde İranlı bilim insanları Arapça üzerine daha çok eğildiklerinden Farsça gramer konusuna el atmamışlardır. Bu nedenle Farsça istenilen gelişim seviyesine ulaşamamıştır. Özellikle Sâmânîler ile Gazneliler döneminde Farsçanın gelişmiş nesrinden de örnekler veren gramer kurallarını içeren eserler elimizde mevcut değildir.⁶⁷

Yukarıda da belirtildiği üzere ilk Farsça grameri konu edinen eser, 13. yüzyılda Şems-i Kays tarafından yazılan *el-Mucem fi meâyîri eşâri'l-Acem* adlı kitaptır.⁶⁸ Bu kitap, sadece gramer konularına tahsis edilmiş bir eser değildir. Bunun yanında içerisinde aruz, kafîye, şiir tenkidi ve edebiyat gibi konu başlıkları da vardır. Gramer konuları ise edat türleri, masdarlar, sıfat çeşitleri, zamir, muzari vb. kelime ve köken bilgisini içeren başlıklardır.⁶⁹

Farsça başka bir gramer de miladi 14. yüzyılda İbn-i Şâkir Kütübî tarafından yazılan *Fevâtü'l-vefeyât*⁷⁰ adlı eserini tercüme etmek suretiyle Ebû Hayyân'ın bir bölümünü telif ettiği *Mantiku'l-hurs fi lisâni'l-Fürs*⁷¹ adıyla yazılan eserdir ki nüshası günümüze ulaşmamıştır. Diğer bir eser ise, aynı adı taşıyan başka müelliflerin de olduğu söylenen⁷² İbn Mühennâ'nın yazdığı *Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân* adlı Farsça, Türkçe ve Arapça sözlüğüdür.⁷³ Bu eserler Arap diliyle yazılmış olup içeriklerinde Farsça gramere ait bilgiler bulunmaktadır.

Fars diliyle ilgili bazı gramer konuları Farsça sözlüklerin mukaddemelerinde de yer almıştır. Yukarıda değinildiği üzere bunlar, Mîr Cemâleddin b. Fahreddîn-i Şîrâzî'nin *Ferheng-i Cihângîrî*, Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî'nin *Burhân-ı Kâtî* ve Rızâ Kulî Han'ın *Ferheng-i encümen-ârâ-yı Nâsirî* adlı sözlükleridir.

Kaynaklarda 15., 16. ve 17. yüzyıllarda sözlükler dışında İran bölgesinde sadece Farsça grameri konu edinen eserlerle karşılaşmamıştır. Giriş kısmında ifade edildiği üzere Şems-i Kays'ın *el-Mucem fi meâyîri eşâri'l-Acem*, Ebû Hayyân'ın *Mantiku'l-hurs fi lisâni'l-Fürs* adlı gramer çalışmaları ile *Ferheng-i Cihângîrî*, *Burhân-ı Kâtî* ve *Ferheng-i encümen-ârâ-yı Nâsirî* gibi bazı sözlükler zikredildikten sonra 19. ve 20. yüzyıl gramer çalışmaları tanıtılmaya çalışılmıştır.⁷⁴

Ancak 15. yüzyılda Osmanlılarda II. Murat döneminde (1421-1444, 1446-1451) kurulan ve daha sonra da Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446, 1451-1481) geliştirilen üstün zekâlılar ile üstün yeteneklilerin eğitim gördükleri ve Osmanlı devletinin mülkî, idarî, diplomatik ve askeri kadrolarının yetiştirildiği Saray okulu olarak bilinen Enderun mekteplerinde Farsça ikinci yabancı dil olarak öğretiliyordu.⁷⁵ Ayrıca II. Murad devrinde birçok eserin Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye çevrilmesi⁷⁶ de Farsçanın ne derece öğretilmişinin bir kanıtı olarak duruyordu. Bunun yanı sıra devlet adamları ve padişahların birçok yabancı dilin yanında Farsçayı öğrenmeleri özellikle de Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) gibi önemli bir

66 - Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/117.

67 - Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/122-123.

68 - Mustafa Çiçekler, "Şems-i Kays", 37/508.

69 - Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/122; Orhan Başaran, *Fars Dili ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000), 6.

70 - Abdülkerim Özaydın, "Kütübî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/8.

71 - Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 2/1864.

72 - Mustafa Erkan, "İbn Mühennâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/218-219.

73 - Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/124.

74 - Hümâî, "Destûr-i Zebân-i Fârisî", 1/124-125.

75 - Abdulcelil Işık, vd. "Türk Tarihinde Özel Yeteneklilerin Eğitim: Osmanlı Enderun Mektebi", *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi*, 4/3 (Aralık 2017), 3-4.

76 - Halil İnalıcık, "Murad II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/172.

padişahın Farsçaya derin bir vukufiyeti olması⁷⁷ 15. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerde bu dilin öğretildiği ve de yabancı dil öğrenmenin önemini gösteriyordu.

Yine Osmanlı devletinde okuma yazma ve temel dini bilgilerin okutulduğu sıbyan (çocuk) mekteplerinde Arapçanın yanı sıra Farsça da öğretiliyor⁷⁸ ve bu okullarda yeterli temel bilgiler öğrenildikten sonra çocuklardan yetenekli olanlar ailelerinin de izniyle Arapçadan sonra Farsça kelimeleri öğrenmek amacıyla *Tuhfe-i Vehbî* ve *Hayme-i sıbyân* adlı manzum eserleri ezberliyor ve çocuğun daha ileri seviyede Farsça öğrenmesi isteniyorsa müderrislerden ders alması sağlanıyordu.⁷⁹ Abdülaziz Bey Farsça öğrenimi konusunda *Osmanlı âdet, merasim ve tabirleri* adlı eserinde şu ifadelerle yer veriyor;

Farsça, Osmanlıca için çok önemli olduğundan kaidelerini öğrenmek isteyenler Farisîhan olan bir zatın dersine devam eder. Önce Farsça dil kaideleri öğrenildikten sonra *Gülistan*, *Bostan* ve *Hafız Divanı* okunarak Farsçaya hakim olunur.⁸⁰

Bu noktadan hareketle 15., 16. ve 17. yüzyıllarda da Farsçanın Osmanlı eğitim siteminde öğretilmeye devam edildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu yüzyıllarda yapılmış Farsça gramer çalışmalarını araştırmak ayrı bir çalışma konusudur. Çalışmada Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920) tarafından yazılan *İzâhu 'l-meknûn fi 'z-zeyli alâ keşfi 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn* ile *Hediyetü 'l-ârifîn, esmâü 'l-müellifîn ve âsâru 'l-musannifîn* adlı eserler taranmış ve 18. yüzyıla ait Farsça gramerler tespit edilmiştir.

Birinci eser, Kâtib Çelebi'nin (öl. 1067/1657) yirmi yılda hazırladığı büyük bibliyografik yapıt olan *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn* adlı esere bugüne kadar yapılan zeyiller içinde en genişi olarak bilinir. Dahası iki cilt olan bu eserde Kâtib Çelebi'nin göremediği yahut bilgi vermediği veya kendisinden daha sonra yazılan farklı alanlardan 4 bin kadar Arapça, Farsça ve Türkçe kitap hakkında kısa bibliyografik bilgilerin varlığından bahsedilir. İkinci eser de iki ciltlik büyük bir biyografi ve bibliyografya ansiklopedisidir ki İslam dünyasında yetişmiş 9 bin kadar müellifin hâl tercümesi ile bunların çeşitli ilim dallarına ait 50 bin civarındaki eser söz konusu edilir.⁸¹ Bu nedenle bu iki önemli eser taranmış ve 18. yüzyılda yazıldığı tespit edilen Farsça gramerlerle ilgili bilgiler verilmiştir.

Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı ve İran dışında da Farsça konusunda edebi bakımdan kayda değer bilgilerin bulunması nedeniyle dilbilimciler tarafından inceleme ve araştırmalar yapılmıştır. Bunu yanı sıra yurt dışında Türkiye, Rusya, Fransa, Amerika ve İngiltere ve başka birçok ülkedeki üniversitelerde Farsça öğretimi ve araştırma konusunda kürsüler kurulmuş ve dersler verilmiştir.⁸²

18. YÜZYIL BAZI FARŞÇA GRAMER ÇALIŞMALARI

Türkler, coğrafi yakınlıkları nedeniyle hem Çin hem de İran ile uzun zamandan beri sürekli bir yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu ilişkiler, Çinlilerin korunan ve eldeki mevcut kaynaklarda ortaya çıktığı hâlde, İranlılarla *Şâhnâme* menkıbeleri dışında ancak Sâsânîlerin son dönemlerinde (3.-7.yy.) ortaya çıkmıştır.⁸³

Türklerin Farsça ile ilişkisi İslamiyeti kabul etmeleriyle başlamıştır. Türkler, İslamiyetin birçok temel prensiplerini doğrudan doğruya Araplar üzerinden değil de İranlılar aracılığıyla almışlar⁸⁴ ve böylece Türkler, Farsça ile temas kurmuşlardır.

77 - Halil İncalcık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/406.

78 - A. Zeki Memioğlu, "İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21 (2003), 243.

79 - Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 1995), 75.

80 - Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*, 76.

81 - Hulusi Kılıç, "Bağdatlı İsmail Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/447.

82 - Şifâî, *Mebâni-yi İlmi-yi Detûr-i Zebân-i Fârisî*, 4.

83 - Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 20.

84 - Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 21.

Osmanlı döneminde İran'la ilişkiler 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed döneminde Anadolu'da Türk birliğinin oluşturulması sırasında⁸⁵ başlamış olsa da kültürel ilişkilerin başlangıcını Abbasiler (8.-13. yy.) dönemine kadar götürmek mümkündür.⁸⁶

Farsçanın İslam kültürünün oluşmasında büyük bir payı olduğu bilinmektedir. İranlıların İslam dinini kabul etmesiyle varlık sahnesine çıkmış olan Yeni Farsça, edebiyat ve kültür dili olma özelliğini 10. yüzyılda Samanoğulları döneminde elde etmiş,⁸⁷ Gazneliler (10.-12. yy) döneminde ilmi, edebi ve tarihi alanlarda kitaplar yazılmış, şairler ve edebiyatçılar yetişmiştir. Yeni Farsça ise Selçuklular (11.-14. yy.) döneminde idari işler ve divan yazışmalarında Arapçanın yerini almıştır.⁸⁸

İslam dünyasının 15. yüzyıldan sonra düşüşe geçtiği ve medeniyete yeni bir şey vermediği düşünülmelidir. Osmanlı 16.-17. yüzyıllarda yalnız kendisinin askeri gücüyle şöhret kazanmakla kalmamış, İslam dünyası için büyük medeni merkezlerden biri olmuştur. İstanbul kütüphanelerinde bulundurduğu Farsça el yazmalarının çokluğu bakımından Avrupa şehirlerinden Londra ve Leningrad'dan sonra ilk sıralarda yerini almıştır.⁸⁹ Ancak bu dönemde medreselerde kelimeler, riyaziye ve felsefe gibi ilim dallarının okutulmaması, üstün nitelikli bilim insanının yetişmesindeki yetersizlikten bahsetmek mümkün olabilmiştir.⁹⁰

Osmanlı devletinde özellikle de 18. yüzyıl, bir önceki yıla göre bilim insanı yetişmesi bakımından daha üretken bir yıl olmuştur. Bunun gerekçesinin ise bilim insanlarını himaye eden, koruyan sadrazamların olduğu ifade edilmiştir.⁹¹ Bu dönemde İshak Hocası Ahmed Efendi (öl. 1120/1708), Üsküdarlı Mehmed Efendi (öl.1148/1735-1736), Abdullah Hilmî (öl. 1166/1752-1753), ayaklı kütüphane lakabıyla meşhur Müftüzade Mehmed Efendi (öl. 1210/1795-1796) vb. birçok seçkin, âlim ve arif zatlar yetişmiştir.

Bu yüzyılda Arapçanın yanı sıra Farsça eserler de yazan müellifler vardır. Münecimbaşı Ahmed Dede (öl. 1113/1702), Abdülbâki Ârif Efendi (öl. 1125/1713) ve İshak Hocası Ahmed Efendi (öl. 1120/1708) bunlardan bazılarıdır.

Farsça öğrenimi konusunda *Tertibül'l-ulûm* sahibi Saçaklızâde Mehmed Efendi (öl. 1145/1732)'nin görüşleri önemli olmuştur. Ona göre, Fars dilini öğrenmek lüzumludur. Zira mürtedlik ve boşanma lafızlarıyla ilgili bölümler başta olmak üzere, fetva kitaplarının çoğundaki bazı meseleler Farsça tabir edilmesi gerekli ve bu konularla ilgili pek çok faydalı kitap telif edildiğinden Farsçanın öğrenilmesi lüzumludur. Ancak öğrencinin o dile derinlemesine dalmasına izin verilmemelidir.⁹²

Türkler, İranlılarla geçmişten gelen yakın coğrafi ve kültürel ilişkilerden dolayı uzun süreli bir temas içinde olmuşlardır. Bu süreçte edebiyat, dil, sözlük, ilahiyat, hukuk vb. birçok sahada kaynaklık teşkil edecek çeşitli eserler üretilmiştir. Bu eserler yapılan katalog çalışmalarında ve kaynaklarda zikredilmiştir.

Bu bağlamda, Bağdatlı İsmail Paşa tarafından yazılan, birinci cildi İstanbul'da 1945'te Millî Eğitim Basımevi, ikinci cildi 1947'de yine aynı yerde ve aynı basımevi tarafından basılan *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* ile birinci cildi İstanbul'da 1951'de Millî Eğitim Basımevi ve ikinci cildi yine İstanbul'da 1955'te Maarif Basımevince basılan *Hediyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* adlı kataloglar taranmıştır.

Tarama yapılan kataloglarda 18. yüzyılda yazılmış Farsça gramer kitapların eserdeki sıralama şekli dikkate alınmış ve *eser adı (eğik)*, yazar adı (mahlası), ölüm yılı hicri/miladi, uyruğu (Rumî: Türk) ve mezhebi şeklinde yazılmıştır. Son olarak da eserin cilt ve sayfa numarası "C .., s. ..." şeklinde verilmiştir. Eğer

85 - Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/405.

86 - Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/40-42.

87 - M. Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), XIX.

88 - Hânlerî, *Târîh-i Zebân-ı Fârisî*, 356.

89 - W. Barthold, Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 75-76.

90 - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 245.

91 - Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 246.

92 - İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), s. 156.

başlıkta bir gönderme yapılmamışsa o da noktalı virgül (;) ile ayrıştırılarak yazılmıştır. Eser ve yazar adları metinlerde geçtiği şekliyle verilmiş, açıklama yapılmamıştır.

İzâhu 'l-meknûn fi 'z-zeyli alâ keşfi 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn

Bağdatlı İsmail Paşa tarafından yazılan bu eser, Kâtib Çelebi'nin (öl. 1067/1657) *Keşfü 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn* adlı eserine yazılan en kapsamlı zeyillerinden biridir.⁹³ Müellif nüshası esas alınarak Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge tarafından iki cilt halinde yayıma hazırlanan ve yukarıda baskı bilgileri verilen bu eser taranmış ve 18. yüzyılda yazılmış iki tane Farsça gramer kitabıyla karşılaşılmıştır. Eser adına göre alfabetik oluşturulan bu iki ciltteki kitapların bilgileri şöyledir:

Kavâidü 'l-Fürs, Hakim Mehmed, Türk. Bk. *İşârât...* C 2, s. 243; *İşârât fi 'l-edebiyât*, Hakim Mehmed, öl. 1185/1771-72, Türk, Osmanlı vakanüvisi, C 1, s. 84.

Nehrü 'l-fesâhat, Farsça, nahiv, Mirza Muhammed Hasan (Katîl), kuhnevi. Bk. *Dîvân...* C 2, s. 696; *Dîvânü katîl*, Farsça, Mirza Muhammed Hasan, Dihlevî, ö. 1232/1816-17 (Kühne), C 1, s. 524.

Hediyetü 'l-ârifîn, esmâü 'l-müellifîn ve âsâru 'l-musannifîn

Bu eser, yine Bağdatlı İsmail Paşa tarafından yazılan büyük bir biyografi ve bibliyografya ansiklopesidir. İki cilt hâlinde oluşturulan bu büyük yapıt, İslam coğrafyasında yetişmiş 9 bin civarında yazardan haber vermekte ve bu yazarlara ait toplamda 50 bine yakın eser adı zikredilerek bu eserlerden bilgiler içermektedir. Yukarıda baskı bilgileri verilen bu eser, müellif nüshası esas alınarak Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Avni Aktuç tarafından iki cilt halinde yayıma hazırlanmıştır.⁹⁴ Yazar adına/mahlasına göre alfabetik hazırlanan bu iki cilt taranmış ve miladi 1700 ile 1799 yılları arasında yaşamış yazarların eserleri arasında bulunan Farsça gramer kitaplarının isimleri aşağıda verilmiştir.

Salâhî: Abdullah b. Abdulaziz Balıkesirli, Türk, edib, sûfi, hanefî, halvetî, öl. 1197/1782-1783, *Şerhü 'l-kavâidi 'l-Fârisiyye ve Şerhü mefâtîhi 'd-deriyye*. C 1, s. 485-486.

Hâkim: Hâkim Mehmed b. Halil Efendi, Türk, hanefî, Osmanlı vakanüvisi, öl. 1185/1771-1772, *Kavâidü 'l-Fürs*. C 2, s. 339.

Katîl: Mirza Muhammed b. Hasan Kühnevi, Hintli, şair, öl. 1212/1797-1798, *Nehrü 'l-fesâhat*, Farsça, Nahiv. C 2, s. 351.

Bilindiği üzere bilim insanları tarafından yapılan daha önceki çalışmalar, daha sonra yapılacak yeni çalışmalara yol gösterici, ışık tutucu ve yönlendirici niteliği taşır. Bu nedenle kendini bilimsel araştırma ve çalışmalara adanmış bir araştırmacının alanında yazılmış daha önceki çalışmalara zaman kaybetmeden ulaşması çok önemlidir. Bu önemden hareketle burada yukarıda adları verilen eserlerden kronolojik sıraya göre kısaca bilgiler verilecektir.

KAVÂİDÜ'L-FÜRS

Bu eser, Osmanlı vakanüvisi Hâkim Mehmed Efendi (öl. 1185/1771-1772) tarafından Farsça gramer konularını anlatan Arapça yazılmış bir eser olup yazılış tarihi bilinmemektedir. Eserin yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Mehmed Asım Bey koleksiyonu numara 438 ile Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye koleksiyonu numara 82 kayıtlıdır. Bu nüshaların istinsah tarihleri ile müstensihleri belli değildir. Ankara Millî Kütüphane Yazmalar koleksiyonu numara 4831'de sayfa 15b ile 26b ve numara 3554'de sayfa 15b ile 26b arasında bulunan nüshalar farklı isimlerle kaydedilmiş olsalar da aynı nüshalar olup *Kavâidü 'l-Fürs* adlı eserdir. Ayrıca Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde numara 123 ve 266'da *Kavâid-i Fârisî* adıyla kayıtlı yazmalar da aynı eserdir. *Kavâidü 'l-Fürs* adlı bu eser, aynı zamanda Salâhî'nin istifade ettiği eserlerden biridir.

93 - Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/36-39.

94 - Kılıç, "Bağdatlı İsmail Paşa", 4/448.

ŞERHÜ'L-KAVÂİDİ'L-FÂRİSİYYE VE ŞERHÜ MEFÂTİHİ'D-DERİYYE (MECMA-İ FENN-İ ZERÂFET)

Bu eser, Salâhî (öl. 1197/1782-1783) tarafından hicri 1167/1753-1754 yılında yazılan ve yine kendisi tarafından *Mecma-i fenn-i zerâfet* adı verilen Osmanlı Türçesiyle yazılmış bir telif eseridir. Bu eser, mukadimede belirtildiği üzere *Kavâidü'l-Fürs* ve *Mefâtihü'd-deriyye* adlarıyla Farsça dilbilgisi konularını içeren Arapça yazılmış eserlerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Mevcut yazma nüshalarda eserin adı, yazılış tarihi, telif nedeni ve istifade edilen kaynaklar belirtilmiştir.

Eserin müellif hattıyla karşılaşılmamıştır. Ancak eserin nüshaları Türkiye'deki birçok kütüphanede bulunmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu nüshalar, Ankara Millî Kütüphane Yazmalar bölümü numara 2646 ve 2662; İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü numara 3721 ve Hacı Mahmud Efendi bölümü numara 6135 ve 6127; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazma Eserler koleksiyonu numara 232/2; İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu kavaid bölümü numara 163 ve 164 ile İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi E.H. bölümü numara 1908'de kayıtlı yazmalardır. Buradaki kayıtlarda eserin adı her ne kadar *Kavâid-i Fârisî*, *Terceme-i mefâtihi'd-deriyye*, *Şerh-i kavâid-i Fârisiyye* ve *mefâtihi-i deriyye* şeklinde kaydedilmiş olsa da eserin adı müellifin ifade ettiği şekliyle *Mecma-i fenn-i zerâfet*'tir. Bu eserle ilgili yazar tarafından "Salâhî'nin Mecma-i Fenn-i Zerâfet Adlı Farsça Grameri" başlıklı makalesi yayımlanmıştır.⁹⁵

NEHRÜ'L-FESÂHAT

Bu eser, Katîl mahlaslı Hintli şair Mirza Muhammed b. Hasan (öl. 1212/1797-1798) tarafından Hindistan bölgesinde yazılmış Farsça bir gramerdir. Bu eserin bir nüshası Manchester Üniversitesi John Rylands Kütüphanesi Farsça Yazmalar koleksiyonu numara 483 kayıtlıdır. Başka bir nüshanın da British Museum'da Octavo numara 8914'te kayıtlıdır. Ayrıca Stefano Pello tarafından "A Linguistic Conversion: Mîrzâ Muhammed Hasan Qatîl and the Varieties of Persian (ca.1790)." başlığıyla *Borders: Itineraries on the Edge of Iran* dergisinde Venezia'da (İtalya) 2016 yılında bir makale yayımlanmıştır. Eserin Türkiye'deki kütüphanelerde yazması bulunamamıştır.

95 - Adem Uzun, "Salâhî'nin *Mecma-i Fenn-i Zerâfet* Adlı Farsça Grameri", *Nüşa* 20/50 (2020), 141-164.

SONUÇ

Hint-Avrupa dil ailesinin önemli bir kolu olan Farsça, 2500 yıllık dil ve tarih belgesinin bulunması ve çeşitli kollarının olması bakımından çoğu konular izah edilmiş ve açıklanmış olsa da üzerinde yeni araştırmaların yapılması gereken önemli dillerden biridir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Farsçanın tarihsel süreci, yeni gelişmeler ve değerlendirmeler ışığında dilin gelişimi, dönüşümü, bölgesel değişimi, kelime, terkip ve cümlelerdeki gelişim ve değişimi vb. dille ilgili çalışmaların yapılmasını gerekli kılmaktadır.

İslamiyetin doğuşuyla birlikte Doğu medeniyetinin oluşmasında Arapçanın bölgesel çapta genişlemesi ve bu medeniyetin oluşmasındaki etkisini, ilişkide bulunduğu milletin dili içerisinde görmek mümkündür. Bu bakımdan Farsça, Arapçanın etkilediği dillerden biridir. Miladi 7. yüzyılda Hz. Ömer tarafından İran'ın fethedilmesiyle Farsçanın Arapçanın etkisi altına girdiği söylenebilir.

İranlılar, İslamiyetten sonra dört asır gibi uzun bir süre Pehleviceyi hem konuşma hem de yazı dili olarak kullanmış olsalar da dil ve kültür açısından Arapçanın etkisi altında girmiş, başta Arap alfabesi olmak üzere bir çok kelimeyi kendi dilinde kullanmış, kendi kelimesi olarak kabul etmiş ve kültürel etkileşimini göstermiştir.

İranlıların İslam dinini kabul etmesi neticesinde ortaya çıkan ve dönemsel sınıflamada “Yeni Farsça” olarak adlandırılan ve başka dilleri de etkileyen bugünkü Farsça, İran dışında Anadolu ve Hindistan gibi farklı bölgelerde yazılan Farsça gramerlerin dönemsel sınıflandırma ve gelişim sürecinin incelenmesini gerekli kılar.

Yapılan çalışma, bu açıdan Anadolu ve diğer coğrafyalarda 18. yüzyılda yazılan bazı Farsça gramer çalışmalarına hızlıca ulaşıp eserler üzerinde yapılacak bilimsel çalışmalara katkı sağlayacak ve ayrıca İran kaynaklarında 15., 16., 17. ve 18. yüzyıllarda sözlükler dışında Farsça grameri konu edinen eserlerden bahsedilmemiş olsa da 18. yüzyıla ait Farsça gramer çalışmalarının var olduğunu göstermesi bakımından yeni araştırma ve incelemelere destek olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'zzunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Aliev, Saleh. Muhammed. “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/405-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Azmun, Yusuf. *Rusya'da İran Filolojisi ve İran Dilleri Dilbilimi ile İlgili Çalışmaların Tarihçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.
- Barthold, W.-Köprülü, Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Başaran, Orhan. *Fars Dili ile İlgili Bazı Sözlük ve Gramerler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000.
- Bayat, Ali Haydar. “Ebû Mansûr el-Herevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Benli, Mehmet Sami. “el-Mufassal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Bey, Abdülaziz. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, 1995.
- Çetintaş, İbrahim. *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Çiçekler, Mustafa, “Şems-i Kays”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/508. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erkan, Mustafa. “İbn Mühennâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gökay, Orhan Şaik. “Kâtib Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Hacimüftüoğlu, Nasrullah. “Abdülkâhir el-Cürçânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Hânlerî, Pervîz Nâtil. *Târih-i zebân-ı Fârisî*. 3 Cilt. Tahran: Simurg Yayınevi, 1374 hş.
- Hümâî, Celâleddîn. “Destûr-i Zebân-i Fârisî”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/110-147. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- İşık, Abdülcelil - Güneş, Engin. “Türk Tarihinde Özel Yeteneklilerin Eğitim: Osmanlı Enderun Mektebi”. *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi* 4/3 (Aralık 2017), 1-13.
- İnalçık, Halil. “Mehmed II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/395-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
-”Murad II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/164-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İstilâmî, Muhammed. *Bügünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* çev. Mehmet Kanar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kaçalın, Mustafa Sinan. “Dîvânü Lugâti't-Türk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Hulusi. “Bağdatlı İsmail Paşa». *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Köprülü, Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Lyons, John. *Introduction to Theoretical Linguistics/Kurumsal Dilbilimine Giriş* çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Memioğlu, A. Zeki. “İmparatorluktan Cumhuriyete İlköğretimimiz”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 21 (2003), 241-252.
- Merçil, Erdoğan. “Mahmûd-ı Gaznevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/362-365. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Muîn, Muhammed. “Avâmil-i Fesâd-i Lügat”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/40-62. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- “Lügatnâme”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/397-403. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- “Vaz-ı Lügat”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/63-86. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- *Ferheng-i Fârisî*. Tahran: Sipihr Yayınevi, 1371 hş.
- Naskali, Esko. “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öz, Yusuf. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 2016.
- Özaydın, Abdülkerim. “Kütübî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/8-9. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Sibeveyhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özdem, Ragıp. *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*. Ankara: Alaeddin Kral Basımevi, 1944.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/395-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hişâm b. Abdülmelik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öztürk, Mürsel. “İslamiyetten Önceki İran Medeniyeti”. *Doğu Dilleri Dergisi*, 4/1 (1985), 90-124.

- Pâdşâh, Muhammed. *Ferheng-i câmi-i Fârisî*. 7 Cilt. Tahran: Hayyâm Yayınları, 1363 hş.
- Pûrdâvud, İbrâhîm. “Desâtîr”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/44-86. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- Rampûrî, Muhammed Gıyâseddîn. *Gıyâsü'l-lügât* haz. Mensûr Servet. Tahran: Emîr Kebîr, 1363 hş.
- Ronan, Colin. A., *Science: Its History & Development Among World Culturel* “Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi” çev. Ekmeleddin İhsanoğlu - Feza Günergün. Ankara: Tübitak, 2003.
- Safâ, Zebîhullah. *Târîh-i edebiyât der İrân*. 8 Cilt. Tahran: Râmîn Yayınevi, 1372 hş.
- Saussure, Ferdinand De. *Genel Dilbilim Dersleri I* çev. Berke Vardar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- Sezgin, Fuad. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. 17 Cilt. Leiden: E.H. Brill. 1984.
- Shakhin, Zulfiya. *Dillerin Tipolojik Sınıflandırılması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Şahinoğlu, Mehmed Nazif. *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997.
- Şifâî, Ahmed. *Mebâni-yi ilmi-yi detür-i zebân-i Fârisî*. Tahran: Novîn Yayınları, 1363 hş.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Ebü'l-Esved ed-Düeli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uzun, Adem. “Salâhî'nin Mecma-i Fenn-i Zerâfet Adlı Farsça Grameri”. *Nüsha* 20/50 (2020), 141-164.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Vardar, Berker. *Dilbilim Sorunları*. Ankara: Yeni İnsan Yayınları, 1968.
- Yârşâtür, İhsân. “Zebânâ ve Lehcehâ-yi İrânî”. *Lügatnâme-yi Dihhudâ*. 1/9-25. Tahran: İran Devlet Matbaası, 1373 hş.
- Yazıcı, Tahsin - Öztürk, Mürsel. “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/413-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yıldırım, Nîmet. “İran Dilleri-I”. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/31943> (Erişim Tarihi: 28/01/2020).
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/49-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

EXTENDED ABSTRACT

This study covers the historical course of Persian language and the Persian grammar books written in the 18th century that are mentioned in, *Īzāḥ al-maknūn fi al-zayl 'alā kaşf al-zunūn 'an esām al-kutub ve al-funūn* and *Hadiyya al-ārifīn, asmā' al-mual-lifīn ve āsār al-muşannifīn* books of Baghdadli Ismāil Pasha.

In the introduction, it is stated that language is a very complex entirety of phenomena and it includes form and meaning, reason and passion, society and individual, external influences and internal formation side by side. Language studies that began with Indians continued with the Greeks. The works written by the Romans, where Greek influence is appreciated, were complementary to grammar studies. In conjunction with the advent of Islam, studies and researches conducted in the East were carried out in order to better understand the Qur'ān. The works carried out by the representatives of Başra and Kūfa schools became the main source of grammar studies, especially Sībavayhi's *al-Kitāb*, one of the important representatives of the Başra School in the 8th century.

In the 17th and 18th centuries, the thinking aspect of language, its relation to the human spirit and mind came to the fore. Linguistics studies continued in later centuries. The first scientific classification studies on world languages were conducted by the German Sclegel brothers in the 18th century. In general, three basic topics were created in structural classification: isolating, agglutinative and inflexional languages and world languages were examined under these headings.

As it is known, languages are divided into two basic groups by associating them in terms of origin and structure. Persian language among the Indo-European language family is separated from the Indian mother language which lived before in 2000 BC, and existed as a single language with Hindi language until about 1500 BC.

Persian has an important place among the world's languages for linguistic research, as there are available documents that can be examined. Therefore, it is possible to perceive and comprehend how the process of change and transformation of Persian occurs by applying and comparing its various stages. This is due to the existence of 2,500 years of language and history material, which is among the main sources of cultural history.

Persian language is generally examined in three main groups in the form of "old, medium and new" period. The Old Persian was the period of the Achaemenids, which ruled between the 6th century and the 4th century, when the first written sources were found. Sanskrit and Avesta are one of the most well-known branches. Middle Persian is the period between Old Persian and New Persian from the first sultan of the Ashkāniāns to the advent of

Islam in the 7th Century. The known branches of Middle Persian are Pahlavi, Partcha, Sogdian, Hoten and Hārizm. The New Persian begins in the 7th century when the Khaliph Omar conquered Iran and lasts to this day. This period is examined in two parts: West and East. Osset, Pashtu and Yagnobi are the eastern branch. Balūcī, Kurdish, Hazer Sea coastal dialects and Central and Southern dialects are the western branch.

The New Persian has been under the influence of Arabic both locally and since the first years of Islam, and it has adopted some of the combinations, words, verb conjugation and word derivation system of Arabic. This situation led to the emergence of various dialects. Originally very complex in terms of vocabulary and syntax, New Persian has gradually evolved into a very plain and canonical language.

Iranians did not leave their language after it was conquered by Khaliph Omar in 7th century. After Islam, they used Pahlavi as both speaking and written language for about 400 years. Since the conquered regions were ruled by Muslims, benefiting from the experiences of Iranian rulers and scholars, Persian continued to be spoken in these regions and Persian became the official language of correspondence in these regions until the 8th century AD.

Although the importance of Arabic increased with the advent of the religion of Islam, other languages had to be learned in order for the religion to spread. For this reason, works started to be written in the languages of other nations as well as in Arabic. Persian was one of these languages. Zamahshari's *Muḳaddima al-adab*, Edīb Naṭanzī's *Dustūr al-lugha*, Bayḫakī's *Tāc al-maṣādir*, Zūzenī's *Maṣādir al-lugha*, Hubayş Tiflīsī's *Ḳānūn al-adab* and especially Maydānī's *al-Sāmī fī al-esāmī* are examples of these.

The first work on Persian grammar is the book *al-Mu'jam fī ma'āyiri ash'ār al-'Acam* written by Şams-i Ḳays in the 13th century. This book is not only just a work devoted to grammar topics, but also includes topics such as prosody, rhyme, poetry criticism and literature. Some grammatical issues related to the Persian language are also included in the introductions of Persian dictionaries. In the sources, except for dictionaries in the 15th, 16th and 17th centuries, works that only dealt with Persian grammar were not encountered in the Iranian region. In this study, the books *İzāḫ al-maknūn fī al-zayl 'alā kaşf al-ḡunūn 'an esām al-kutub ve al-funūn* and *Hadiyya al-ārifīn, asmā' al-muallifīn ve āsār al-muşannifīn* written by Baghdatli İsmāil Pasha were examined and 3 other works on Persian grammar written in the 18th century were identified.

KAṬĀ'ĪD AL-FURS

This work was written in Arabic by the Ottoman chronicler Ḥākim Maḥmad Afandi (d. 1185 / 1771-1772) describing the grammar issues in Persian and the date of writing is unknown.

SHARḤ AL-KAṬĀ'ĪD AL-FĀRISIYYE VE SHARḤ MAFĀTĪḤ AL-DARIYYE (MAJMA' -I FANN-I ZARĀFAT)

This work is a work written by Şalāḥī (d. 1197 / 1782-1783) in 1167 / 1753-1754 in Hijri year which is also named *Majma' -i Fann-i Zarāfat* in Ottoman Turkish. This work was created by making use of works written in Arabic containing Persian grammar subjects under the names of *Ḥavā'id al-Furs* and *MafātīḤ al-dariyye* as stated in the introduction.

NAHR AL-FASĀḤAT

This work is a Persian grammar written in the Indian region by the Indian poet Mirzā Muḥammad b. Ḥasan (d. 1212 / 1797-1798) with the pseudonym Ḳatīl.